

słabych punktów (choćby niektóre dłuższy; zob. partie rekapitułujące wątki szczegółowo opracowane przez innych, których Stolleis nie mógł przecież pominąć, jak np. fragmenty, zwłaszcza personalne, poświęcone D. Reinkingowi czy J. Limnaeusowi). Jest to po prostu dobra książka, którą dobrze się czyta i którą warto polecić jako cenne kompendium wiedzy o niemieckiej nauce prawa publicznego.

DARIUSZ MAKIEŁA (Toruń)

Cztery Lata Nadziei. 200 rocznica Sejmu Wielkiego. Praca zbiorowa pod redakcją Henryka Kocój, Katowice 1988. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 879, ss. 267.

Stało się już pewną tradycją, iż z okazji ważnych rocznic historycznych Henryk Kocój przedstawia w ramach Prac Naukowych Uniwersytetu Śląskiego zbiory rozpraw im poświęconych. Okazją do przygotowania poprzednich wydawnictw były rocznice Powstania Listopadowego¹ i Insurekcji Kościuszkowskiej². Omawiany w tym miejscu tom ukazał się w dwusetną rocznicę rozpoczęcia obrad Sejmu Czteroletniego. Pomieszczono w nim 13 artykułów dotyczących różnych aspektów działalności tego Sejmu. Znalazły się wśród nich zarówno rozprawy analityczne, jak i próby syntez pewnych problemów, a także przyczynki i prezentacje źródeł. Redaktor nie wyjaśnił bliżej zasad wydawnictwa i na pierwszy rzut oka tom czyni wrażenie dość przypadkowo zebranych prac dotyczących problematyki Sejmu Czteroletniego. W otwierającym księgę obszernym i erudycyjnym artykule, zatytułowanym *Wstęp, autorstwa H. Kocój*, przedstawiono sytuację polityczną i społeczną kraju, nastroje społeczeństwa, stosunki z zagranicą. Nakreślono tu także przebieg obrad Sejmu i omówiono najważniejsze uchwały przez ten Sejm podjęte, zobrazowano stan badań i wysunięto postulaty do dalszych dociekań. Zabrakło natomiast w tym miejscu przedstawienia koncepcji wydawnictwa i jego celów. Dopiero bliższa analiza zawartości pracy pozwala zauważyć, że zamieszczone w niej artykuły grupują się wokół czterech problemów. Na czoło wybijają się tu artykuły poświęcone stosunkom międzynarodowym. Problematyki tej dotyczą prace Józefa Dutkiewicza, Leokadii Postén i Dariusza Nawrota. Druga grupa artykułów to rozprawki odnoszące się do podjętych przez Sejm Czteroletni reform ustroju i prawa. Kwestiami tymi zajęli się Adam Lityński, Marian Mikołajczyk i Andrzej Abramski. Kolejny blok to artykuły stanowiące przyczynki do działalności politycznej niektórych postaci tego okresu. Znalazły się wśród nich prace Zdzisława Janeczka, Dariusza Złotkowskiego, Mirosława Brańczyka i Macieja Kucharskiego. Ostatnia, czwarta grupa prac zamieszczonych w omawianym wydawnictwie to materiały źródłowe, których wydawcami są Michał Komaszynski i H. Kocój. Należy żałować, że redaktor tomu nie pokusił się o taki podział zebranych prac lub że nie dokonał innego, opartego na innych kryteriach. Brak wewnętrznego podziału treści pracy wywołuje u czytelnika uczucie pewnego chaosu i niesłuszny „naskórkowy” odbiór wydawnictwa jako pewnego rodzaju „silva rerum”.

¹ *Powstanie czy rewolucja? W 150 rocznicę powstania listopadowego*, red. Henryk Kocój, Katowice 1981, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” nr 422.

² *Zwycięstwo czy klęska? W 190 rocznicę powstania Kościuszkowskiego*, red. Henryka Kocój, Katowice 1984, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” nr 599.

Cykl artykułów następujących po Wstępie redaktora tomu otwiera przedruk pracy G. Dutkiewicza, *Prusacy a Polska w dobie Sejmu Czteroletniego w świetle korespondencji dyplomatycznej pruskiej* (s. 25-49), zamieszczony w tomie 12 (32) „Przeglądu Historycznego” z 1935 r. (nie z 1936 jak błędnie podano na s. 26). Praca ta oparta na solidnej podbudowie źródłowej, na dokumentach Tajnego Pruskiego Archiwum w Berlinie i Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, nie straciła do dnia dzisiejszego swej aktualności. Czy jednak ten fakt był dostateczną podstawą do jej przedrukowania *in extenso* w sytuacji, gdy opublikowana została pierwotnie w dość łatwo dostępnym periodyku? Nie sposób oprzeć się wrażeniu, iż zasadniczym powodem zamieszczenia wspomnianej pracy był zamiar umożliwienia jej Autorowi podjęcia polemiki z twierdzeniami Jerzego Łojka, zgłoszonymi w książkach *Upadek Konstytucji 3 Maja. Studium historyczne* (Wrocław 1976) i *Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787-1792* (Lublin 1986). Polemikę taką J. Dutkiewicz podejmuje w odautor-skim uzupełnieniu swego artykułu zatytułowanym *Po 50 latach* (s. 50-52). W tekście tym wskazując na nowsze prace poświęcone stosunkom polsko-pruskim w dobie Sejmu Czteroletniego, postuluje dokładne zbadanie korespondencji posła pruskiego w Warszawie Augusta Goltza i posła pruskiego w Petersburgu Leopolda Heinricha Goltza, podnosząc także konieczność przeanalizowania stosunków łączących Prusy i Turcję, co pozwoliłoby na lepsze zrozumienie polityki Prus wobec Polski. Słuszności postulatów J. Dutkiewicza nie sposób kwestionować. Wolno mieć nadzieję, że obok wydanej ostatnio staraniem H. Kocój korespondencji Girolamo Lucchesiniego³ i Benedikta de Caché⁴ opublikowane zostaną także listy posłów pruskich.

Z artykułem J. Dutkiewicza korespondują zamieszczone w dalszej części prace: Leokadii Postén, *Polityka Gustawa III wobec Polski w latach 1788-1791 w świetle korespondencji dyplomaty szwedzkiego Larsa von Engeströma* (s. 109-134) i Dariusza Nawrota, *Sprawa kurlandzka na Sejmie Wielkim* (s. 185-204).

O ile jednak rozprawa L. Postén budzi podziw szerokimi podstawami źródłowymi, bogatą dokumentacją i faktografią⁵, o tyle opracowanie D. Nawrota wywołuje pewien niedosyt obnażając braki warsztatowe i niezbyt dokładną kwerendę nawet w polskich archiwach. Wydaje się, iż należało sięgnąć do korespondencji H. Kołłątaja, w szczególności do jego listów do księżny kurlandzkiej⁶. Wypadało także szerzej wykorzystać zbiory Archiwum Czartoryskich⁷, Archiwum PAN w Krakowie⁸, a nawet AGAD⁹. Z opracowań można by upomnieć się o prace G. Manteuffla¹⁰ i A. Bielensteina¹¹.

³ G. Lucchesini, *Listy do Fryderyka Wilhelma II. Obraz Sejmu Wielkiego w raportach pruskiego dyplomaty*, Warszawa 1988.

⁴ B. de Caché, *Obrazy Sejmu Wielkiego w świetle relacji posła austriackiego w Warszawie*, Warszawa—Kraków 1988.

⁵ W ostatnim czasie L. Postén opublikowała raporty Johana Christopfera Tolla kierowane do regenta Szwecji księcia Karola Sudermańskiego i kanclerza Fredrika Sparrego. Por. Johan Christopher Toll, *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posła szwedzkiego w Warszawie*, Warszawa 1989.

⁶ Por. Bibl. PAN w Krakowie, rkps 203.

⁷ Por. Bibl. Czartoryskich, rkps IV 902, IV 903, IV 723, IV 210, IV 2883.

⁸ Por. Bibl. PAN w Krakowie, rkps 392, 304, 1607, 1972.

⁹ Por. AGAD, Archiwum Tyzenhauzów, G 764-781 i 788-793; Zbiór Popielów 134-141 i 143.

¹⁰ G. Manteuffel, *Inflanty polskie*, Poznań 1879; tenże *Księstwo inflanckie XVII i XVIII stulecia*, Kraków 1897; także „Przegląd Powszechny” t. 53, s. 23-47 i 161-179. Por. także J. Bardach, *O niepublikowanych „Zarysach Dziejów Inflant” Gustawa Manteuffla*, „Przegląd Zachodni” 1986 R. 42, nr 5/6, s. 19-34.

¹¹ A. Bielenstein, *Reiseskizzen aus dem Oberlande*, w: „Baltische Monatschrift”, t. XXIX.

Wśród artykułów poświęconych problematyce reform ustroju i prawa w dobie Sejmu Czteroletniego Adam Lityński przedstawił dyskusję na forum sejmiku nad prawem nieposesjonatów do zasiadania w sejmikach (s. 55-79). Problem zasad obrad sejmików i ich składu był jedną z najbardziej spornych kwestii w toku obrad Sejmu Czteroletniego. Dobrze się więc stało, że został on omówiony w prezentowanym w tym miejscu wydawnictwie. Pisząc o problemie prawa nieposesjonatów do sejmikowania A. Lityński oparł swoje uwagi na rzetelnej podbudowie źródłowej i — co może ważniejsze — sprawę tę przedstawił w formie znacznie bardziej jasnej i przejrzystej niż w opublikowanej jednocześnie swojej większej pracy o dziejach reform sejmików ziemskich w XVIII w. Wśród wykorzystanej przez Autora literatury zabrakło jednak prac niżej podpisanego¹². Po wartościowej pracy A. Lityńskiego następuje rozprawka M. Mikołajczyka o pracach nad reformą prawa karnego (s. 81-93). Jest to niewątpliwie najsłabsza praca zamieszczona w *Czterech Latach Nadziei*. W formie dość popularnej, głównie na podstawie literatury i nader skromnego zestawu źródeł drukowanych, przedstawił M. Mikołajczyk jedynie niektóre problemy reformy i to dość pobieżnie. Ponad połowę rozważań poświęcił przy tym kwestii stanu prawa karnego i ideom jego przebudowy, referując poglądy Monteskiusza, Beccarii czy Woltera. W tym zakresie w swoich uwagach M. Mikołajczyk nie wyszedł poza ustalenia K. Sójki-Zielińskiej¹³ i S. Salmonowicza¹⁴, od których jego praca jest wyraźnie zależna. W treści opracowania Autor wykracza przy tym poza sformułowany w tytule problem w równym stopniu poświęcając uwagę prawu materialnemu, jak i formalnemu, nie odróżniając jakoby obu tych działów prawa.

Kolejna praca *Sądownictwo i prawo sądowe w opiniach sejmików ziemskich w latach 1788-1792* autorstwa A. Abramskiego (s. 95-106), najmniej może z wszystkich zamieszczonych w *Czterech Latach Nadziei* artykułów przystaje do założeń wydawnictwa, które — jak można wnosić z podtytułu — poświęcone jest 200 rocznicy Sejmu Czteroletniego. Mankamentem tej rozprawy jest oparcie jej wniosków na laudach sejmikowych z terenu Małopolski i Mazowsza z pominięciem innych obszarów. Podstawą bowiem źródłową pracy są w pierwszym rzędzie tzw. Teki Pawińskiego, nie obejmujące Wielkopolski oraz terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Konstatacja A. Abramskiego, że szlachta polska nie potrafiła zaproponować zmian strukturalnych polskiej procedury oraz, że zgłaszane na sejmikach postulaty reform stanowiły półśrodki — jest niewątpliwie, w odniesieniu do materiału źródłowego stanowiącego bazę pracy, prawdziwa. Czy jednak nowatorski projekt reform procesu ziemskiego mógł i powinien pojawić się na sejmikach? W warunkach społeczno-ustrojowych Rzeczypospolitej drugiej połowy XVIII w. raczej nie. Tak więc badanie treści uchwał sejmikowych w gruncie rzeczy może jedynie zmierzać do poznania poglądów szlachty na kształt i kierunki zmian prawa procesowego.

Ignacy Potocki był niewątpliwie jednym z głównych motorów działania Sejmu Czteroletniego. W ogólnym rozrachunku, zważywszy na większe możliwości działa-

¹² J. Sobczak, *Reforma sejmików na Sejmie Czteroletnim i jej realizacja w Wielkopolsce*, „Roczniki Historyczne”, R. XLVI, 1980, s. 67-98; tenże, *Działalność sejmików województwa sieradzkiego po reformie w 1791 r.*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. XV, z. 2, 1984, s. 43-59; tenże, *Organizacja i działalność sejmiku ziemi dobrzyńskiej po reformie w 1791 r.*, „Ziemia Kujawska”, t. VII, 1985, s. 121-132.

¹³ K. Sójka-Zielińska, *Wiek XVIII — wiekiem kodyfikacji*, w: *Wiek XVIII. Polska i Świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, Warszawa 1974, s. 269-282.

¹⁴ S. Salmonowicz, *Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji karnych przelotu XVIII/XIX w.*, Toruń 1966.

nia, chyba ważniejszym od Kołłątaja. Mimo to nie doczekał się do dziś pełnej monografii. Dotychczasowe opracowania mają charakter wycinkowy i dotyczą tylko niektórych aspektów jego bogatej działalności¹⁵. Taki charakter ma też zamieszczony w *Czterech Latach Nadziei* artykuł Z. Janeczka, *Działalność polityczna Ignacego Potockiego w okresie Sejmu Wielkiego* (s. 136-162), który zawęził pole swoich obserwacji wyłącznie do kwestii polityki zagranicznej¹⁶. Takie podejście do tematu jest zrozumiałe, zważywszy na charakter wydawnictwa i ograniczoną objętość, zubażać jednak musi wywody w ich warstwie wnioskowej.

W kolejnych trzech pracach reprezentujących nurt biograficzny D. Złotkowski omówił stanowisko Stanisława Augusta wobec sukcesji tronu (s. 163-171), M. Brańczyk przedstawił stosunek Hugona Kołłątaja do sytuacji prawnej ludności żydowskiej (s. 173-182), w końcu M. Kucharski w krótkim, sześciostronnicowym szkicu, podjął próbę nowego spojrzenia na działalność polityczną Jacka Jezierskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (s. 208-213). Ta ostatnia praca nasuwa najmniej zastrzeżeń i wątpliwości, ale też nie wnosi prawie nic nowego do dotychczasowych ustaleń. Najbardziej interesującym z tych trzech artykułów jest opracowanie D. Złotkowskiego oparte jednak na nader szczupłej bazie źródłowej. Zgodzić się jednak wypada z Autorem, iż zagadnienia sukcesji tronu polskiego należy rozpatrywać w płaszczyźnie stanowisk dworów państw ościennych i stosunków polsko-saskich. Dopiero przez ten pryzmat wypada spojrzeć na stanowisko Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zważywszy ciekawie zarysowane tezy pracy należałoby zachęcić jej Autora, aby wrócił w przyszłości raz jeszcze do tematu po rozszerzeniu i uzupełnieniu bazy źródłowej chociażby tylko o zbiory Archiwum Sejmu Czteroletniego.

Spore wątpliwości budzi natomiast artykuł M. Brańczyka. W pierwszym rzędzie zastrzeżenia rodzi podstawa źródłowa pracy. Wydaje się, że Autor wykorzystał tylko niektóre pozycje dostępnej literatury przedmiotu. I tak pisząc o liczbie ludności odwołuje się jedynie do pracy R. Mahlera¹⁷, pomijając późniejsze ustalenia w tym zakresie¹⁸. M. Brańczyk wydaje się przy tym zupełnie nie znać starszej

¹⁵ K. M. Morawski, *Ignacy Potocki, część I: 1750-1788*, Kraków-Warszawa 1911 „Monografie w zakresie dzieł nowożytnych” t. XXI; tenże, *Ignacy Potocki a Komisja Edukacji Narodowej*, „Biblioteka Warszawska”, t. IV, 1909; B. Dembiński, *Ignacy Potocki*, „Biblioteka Warszawska”, t. I, 1909; B. Michalik, *Działalność oświatowa Ignacego Potockiego*, Wrocław 1979, „Monografie Pedagogiczne”, t. XLIII; tejże, *Stosunek Ignacego Potockiego do szkolnictwa pijarskiego w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, t. XVIII, 1975.

¹⁶ Pewien niepokój musi budzić pominięcie przez Z. Janeczka pracy B. Dembińskiego, *Misja Ignacego Potockiego w Berlinie w roku 1790*, „Kwartalnik Historyczny”, t. II, Lwów 1937.

¹⁷ L. Malher, *Żydzi w Dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w.*, Warszawa 1958. Wypadało w tym miejscu zwrócić uwagę czytelnika, iż praca R. Malhera została opublikowana w języku jidysz, a jedynie jej część została wydana w przekładzie na język polski w czasopiśmie „Przeszłość demograficzna Polski”, t. I, 1967, s. 131-180. Zauważyć też wypada, iż M. Brańczyk w tekście swojego artykułu popada w sprzeczność w kwestii liczby ludności żydowskiej w dobie Sejmu Czteroletniego. Raz twierdzi, iż Żydów w Polsce było w tym okresie milion (s. 175), aby nieco dalej stwierdzić, że była to społeczność jedynie osiemsettyśieczna (s. 182).

¹⁸ Z. Guldón, L. Stępkowski, *Spis ludności żydowskiej z 1790 r.*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce, 1986, nr 3-4 (139-140), s. 123-130; Z. Guldón, *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XV-XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” nr 2, 1986, s. 249-263; Z. Guldón, N. Krikun, *Przyczynek do krytyki spisów ludności żydowskiej w końcu XVIII wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XXIII, 1978, s. 153-157.

literatury dotyczącej podjętego tematu¹⁹. Treść artykułu nie potwierdza przy tym wniosku Autora, że H. Kołłątaj nie brał zupełnie pod uwagę losów Żydów. Prawdą jest, że podkanclerzy koronny kwestię tę uważał za drugorzędną — i taką chyba, obiektywnie rzecz biorąc, w ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej oraz w obliczu reform ustrojowych, ona była. H. Kołłątaj był zwolennikiem asymilacji Żydów i to asymilacji prowadzonej odgórnie metodami administracyjnymi. Zgodzić się należy z wywodami M. Brańczyka, że były to koncepcje niezbyt realne. Brak jednak danych świadczących o tym, iż H. Kołłątaj w stosunku do Żydów powodował się osobistą niechęcią lub poglądami antysemitycznymi. Podejście H. Kołłątaja do problemu żydowskiego wynikało z pobudek utilitarnych, ze świadomości faktu, że w ówczesnej sytuacji wysuwanie tej sprawy na plan pierwszy niepotrzebnie antagonizowałoby szlachtę i mieszczaństwo. Czy te pobudki wypada uznać nam za gorsze od tych, które powodowały Stanisławem Augustem i ks. Piattolim działającymi wyraźnie, co zresztą M. Brańczyk przyznaje, z powodów ściśle merkantylnych?

Wśród materiałów źródłowych M. Komarzyński opublikował memoriał francuskiego dyplomaty Jeana Alexandre Bonneau z 1792 r. adresowany do francuskiego ministerstwa spraw zagranicznych, a H. Kocój sprawozdanie francuskiego posła Marie Luis'a Descorches'a z paryskiego Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Oba wydawnictwa edytorzy poprzedzili wstępami, sam tekst źródeł pozbawiony został jednak jakichkolwiek przypisów czy komentarzy.

Recenzowana praca jest zbiorem różnorodnych materiałów dotyczących okresu Sejmu Czteroletniego. Zawarte w niej opracowania reprezentują dość nierówny poziom, co przy tego rodzaju opracowaniach wydaje się nie do uniknięcia. W tekście zdarzają się wypadki używania pełnej nazwy zamiast przyjętych w wykazie skrótów lub też wprowadzania odmiennych skrótów (por. tylko w odniesieniu do Archiwum Potockich s. 136, 169, 190, 238). Ujednolicić można by także zapis imion i nazwisk obcojęzycznych np. Piattoli występuje raz jako Scipione (s. 177) a raz jako Scypione (s. 169).

Dopełnia pracę indeks nazwisk, opracowany przez Dariusza Janeczka, uzupełniony o krótkie informacje biograficzne poszczególnych osób. W indeksie tym znalazły się także nazwiska autorów cytowanych prac. Nie ustrzeżono się tutaj jednak od błędów. Nie spotkamy gen. W. G. Lüdinghausena na żadnej z trzech podanych w indeksie przy jego nazwisku stron. Uzupełnieniem pracy są niezbyt starannie dobrane i kiepsko reprodukowane zdjęcia przedrukowane najczęściej z innych wydawnictw. Zabrakło przy tym spisu materiału ilustracyjnego.

W sumie otrzymaliśmy pracę niewątpliwie ciekawą i interesującą, ale dość nierówną w formie i treści.

JACEK SOBCZAK (Poznań)

¹⁹ E. Deiches, *Sprawa żydowska w czasie Sejmu Czteroletniego*, Lwów 1891; N. M. Gelbere, *Żydzi a zagadnienie reformy Żydów w Sejmie Czteroletnim*, „Miesięcznik Żydowski” 1931, nr 10, s. 326–344, nr 11, s. 429–440; E. Ringelbum, *Projekty i próby przewarstwienia Żydów w epoce stanisławowskiej*, „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 1. Poruszonego przez M. Brańczyka tematu dotyczą także trzy prace magisterskie powstałe w okresie międzywojennym, a przechowywane w zbiorach ZIH w Polsce: L. Fajwel, *O projektowanej reformie życia żydostwa polskiego w dobie Sejmu Czteroletniego* (semin. prof. S. Arnolda), G. Za-
zelimówna, *Kwestia żydowska podczas Sejmu Wielkiego* (semin. prof. M. Bałabana); R. Hermelinówna, *Sprawa żydowska na Sejmie Czteroletnim* (semin. prof. M. Bałabana).